

BİBLİYOGRAFYA

L. FEKETE : Die Siyaqat-Schrift in der Türkischen Finanzverwaltung (Türk malî idaresinde siyakat yazısı, iki cilt) Budapest 1955.

Türk paleografyasının ve arşivciliğinin tanınmış üstadı Macar İlimler Akademisi üyelerinden *Prof. L. Fekete* [1] tarafından hazırlanan ve 1955 yılında Budapeşte'de yayınlanan bu eser, yekdiğerinin mütemmimi olan iki ayrı cilt halindedir. Eserin 910 sayfadan ibaret olan birinci cildinin 100 sayfa kadar tutan mukaddimesinde, müellif, siyakat yazısının tarihçesini yaptıktan ve Osmanlı maliyesi tarafından kullanılmış olan defterler hakkında etraflıca malûmat verdikten sonra; «Metin örnekleri» başlığı altında yayınladığı ikinci cildin muhtevasını teşkil eden fotokopilerdeki metinleri, kolayca okunabilen nesih yazısına tahvil ve aynı zamanda almancaya tercüme etmek suretiyle, izah ve tefsir etmektedir.

Eserin ikinci cildi, muhtelif memleketlerin arşivlerinde mevcut olup, Osmanlı İmparatorluğu mâliye idaresine ait bulunan çeşitli defterlerden alınmış fotokopileri ihtiva eder. 104 tablo (208 yaprak) halinde ve tarih sırasına göre sıralanmış olan bu faksimillerin ekserisi, ait oldukları defterlerin açılmış vaziyette yanyana duran ikişer sayfasının bir arada çekilmiş fotokopilerinden ibarettir. En eskisi 1948 ve en yenisi de 1791 tarihli olan bu vesikaların büyük çoğunluğu 16 ve 17 nci yüzyıllara aittir, ki bunların taallûk ettikleri defterlerin, Osmanlı İmparatorluğunun 300 yıllık bir devresini ihata ettiği ve bu itibarla bu imparatorluğun yükseliş, azamet ve sukutunu da aksettirmekte olduğu kolayca anlaşılır [2].

İkinci ciltteki faksimil tabloların ilk üçü, 1 - 1.333.000 e kadar olan siyakat rakamlarının yazılış ve oknuşu hakkında 16 ncı yüz-

[1] Müellifin Osmanlı vesikaları hakkında diğer eserleri :

1 — Einführung in die Osmanich - Türkische Diplomatie zur Zeit der Botmassigkeit in Ungarn, Budapest 1926.

2 — Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterhazy, Budapest 1937.

[2] Bu yazının sonuna eklenmiş olan cetvele bakınız.

yılda Osmanlı mâliye memurları tarafından kullanılmış olan bir miftahdır.

Müellif, eserinin istihdaf ettiği gayeyi, 6 sayfalık ön sözünde şöyle izah ediyor :

1935 yılında Budapeşte'de toplanan «Tarihçiler Kongresi» nde varılan kararlardan biri, Macar milletinin tarihinin ona komşu olan milletlerin tarihiyle karışık bir halde bulunduğu ve bu arada diğer milletlerin tarihi için olduğu gibi Macar tarihinin de aydınlanması için, bir zamanlar *Osmanlı İmparatorluğu câmiasının rükünlerini teşkil eden ve bu sebeple yekdiğerleriyle çok sıkı tarihî münasebetleri bulunan bu milletlerin Osmanlılar devrindeki hayatlarının münferiden değil, bir bütün halinde araştırılmasının* icab ettiğiidir. Macar türkologlarınca haddi zâtında öteden beri malûm olan bu hakikate uyularak komşu milletlerin tarihî kaynaklarının ve bu arada Türk diliyle yazılmış olan tarihî malzemenin araştırılmasına geçildi. Bu gayretler zincirinin bir halkasını da, Osmanlı devrine ait olup ta arşivlerde muhafaza edilmekte olan son derece ehemmiyetli tarihî malzemeyi tetkik hususunda lüzumlu bir vasıta teşkil edecek olan ve bu hususta *gerekli paleografya bilgisini metodlu bir şekilde tesis edip öğretmek* gayesini güden bu eser teşkil etmektedir.

Siyakat yazısının, *Osmanlı İmparatorluğu devrinin bilhassa malî ve iktisadî tarihinin kaynaklarını teşkil eden arşiv vesikalarının yazıldığı bir yazı nev'i* olduğu düşünülecek olursa, bu hususta nazari ve amelî bir *rehber* olmak maksadıyla meydana gelmiş olan eserin kıymeti ve bu sahadaki araştırmaların gelişmesini sağlamak bakımından ehemmiyeti daha iyi anlaşılabilir.

Osmanlı Türkleri ve Arab yazısı :

Arab yazısını kullanan milletler arasında Türklerin pek mümtaz bir mevkii vardır. 14 ve 15 inci yüzyıllarda Osmanlı devletinin hızla büyüdüğü ve Osmanlı fikir hayatının seri hamlelerle geliştiği sıralarda, Hazret-i Muhammed'den bu yana 7-8 yüzyıl geçmiş ve binnetice Arab yazısı da oldukça farklılaşarak birçok bölgevî neveleri ve tipleri teşekkül etmiş bulunuyordu. Osmanlı devletinin bu gelişmesi, islâm âleminin muhtelif kültür çevrelerinin birleştirici bir fikir merkezinden ve bağlayıcı siyasî bir kuvvetten mahrum bulunduğu ve bu sebeple de güçlülükte ayakta durabildiği bir zamana rastlar. Binaenaleyh Osmanlıların bu yükselişi, aralarında bağılılık kalmamış olan bu çevrelerdeki birçok münevverlere, büyük islâm dev-

rinin tekrar doğuşunun bir müjdecisi gibi göründü. Bu sebeple birçok münevverler, islâmiyetin müstakbel rönesansının müşahitleri ve hissedarları olmak ümidiyle, yeni açılan Rum diyarlarına koştular. Yine müellife göre, kültürleri kadar devlet teşkilâtları da bir konglomera karakteri arz eden Osmanlı Türkleri, çöken kültür merkezlerinin bu havariyûnları vasıtasıyla birçok yabancı fikir kıymetlerini ve bu arada o zamana kadar kendi ülkelerinde bilinmiyen ve kullanılmıyan yazı nevelerini de tanıdılar ve bunları fikrî faaliyette muhtelif sahalarda kullandılar. Bu yazı neveleri, daha sonraları, yalnız muhtelif ilim sahalarda değil; aynı zamanda resmî hayatın muhtelif kollarında da muayyen bir inkişafa uğradı.

Türkler, dil, tarih, felsefe ve teoloji sahalarda «Nesih» yazısını kullandılar. Bu yazı, en eski Arab yazısının, zamanla inkişafı sırasına, bir istihale geçirerek istikrar kazanın ve o zamandan beri formunu asla değiştirmemiş olan ve en kolay okunabilen bir yazı tipidir. Lâkin bu yazı tipi, yazılışında dikkat ve itina gerektirdiğinden ve seri yazılınca uslubu bozulduğundan, Osmanlı dairelerinde harc-ı âlem olamadı ve bu daireler tarafından kullanılmadı.

Osmanlı devlet idaresinin yüksek kademedeki organları tarafından merkez ve eyalet divanlarında kullanılan ve geliştirilen yazı, «Divanî yazı»dır. Bu yazı tipine muhtelif islâm memleketlerinde rastlanır, lâkin her memlekette müstakillen geliştiğinden birbirinden farklıdır.

Osmanlı Türkleri, bunlardan maada, şiir ve edebiyat sahasında «Ta'lik», adlî sahada «Nesta'lik» [3], süslü metinlerde «Sülüs», mühür ve sikkelerde «Küfi», hususî hayat sahasında «Rik'a» ve mâlî sahada da münhasıran «Siyakat» denilen yazı tiplerini kullandılar. Bu sonuncu tip yazı, yâni «siyakat», birçok memleketlerce biliniyordu. Fakat bu da «divanî» yazı gibi her memlekette müstakillen geliştiğinden, muhtelif neveler arz eder. Bu yazının hakikî mahiyetini anlamak için, doğuşu ve inkişafı tarihi hakkında müellifin verdiği malûmatı hülâsa edelim.

Divanî rakamlar :

Beşinci Emevî hükümdarı halife Abdülmelik'in (M. 685 - 705), Arabçayı halifeliğin resmî dili haline getirmesi üzerine, merkezî devlet dairelerinde, divanlarda, Arab dil ve yazısıyla çalışmağa baş-

[3] «Ta'lik» yazısının «Nesih» e kaçan bir nev'i.

lıyan memurlar, *tahrifata çok müsait olan Arab rakamlarının* bu mahzurunu önlemek üzere, adedî kıymetleri sadece rakamlarla yazmakla iktifa etmiyerek, rakamların yanısıra, bu kıymetleri aynı zamanda rakamlardan farklı olan bir takım muğlak işaretlerle de kaydettiler. Bu muğlak işaretler, *rakamların adedî kıymetlerinin Arab harfleriyle yazılış şekillerinin bir nevi kısaltmaları* idi. Bu işaretler, iptidada merkezî devlet teşkilâtında ve divanlara ait kayıtlarda kullanıldıklarından, bunlara «Erkâm-ı divaniyye» yani divan rakamları adı verildi.

Divanî rakamları kullanmak usulü, bittabi halifelîğin sadece merkez organlarına münhasır kalmadı. Bu usûl, kısa bir müddet sonra, eyaletlerde de kullanılmağa başlandı ve imparatorluk yıkılıp ta eyaletler müstakil birer devlet haline geldikten sonra dahi, idarî faaliyetin bir mirası halinde hayatta kaldı. Böylece divanî rakamlar, bilhassa Küçük - asya, Irak, İran ve Mısır'da ve Abbasîlerin sükutundan sonra teşekkül eden devletlerde — bir çoğunun dili Arabça olmamasına rağmen — ve hatta Hind Türk devletinde dahi kullanılmağa devam edildi.

Bu şekilde vücut bulmuş olan divanî rakamlar, zamanla aslı karakterini kaybederek *ideogramlar* haline inkilâb etti ve doğru-
dan doğruya rakamların görevini aldı.

Siyakat :

İslâm memleketlerinde resmî mâliye idaresinin hesap işlerine «Siyakat» denirdi. Arabça ساق (saka) [4] kelimesinden inşikak eden bu tâbir, her üç dilde — yani Arabça, Farsça ve Türkçe'de — de «Maliye idaresinin hesap işleri» veya «Devlet muhasebesi» mânasına gelir. Lâkin «Siyakat» ın bu mânası zamanla değişti ve «Erkam-ı divaniyye» tâbirinin yerine kaim oldu. Yâni zamanla erkam-ı divaniyye «Erkam-ı siyakat» denildi.

Daha sonraları bu kelime ikinci bir mâna daha aldı : Mâliye tahrirlerinde *siyakat rakamlarıyla birlikte gelişen ve mâlî kayıtlara has bir yazı karakteri iktisab eden yazı nev'ine* de «Hatt-ı siyakat» yâni siyakat yazısı dendi.

Şark memleketlerinde yazı işleriyle uğraşan ve «Ehl-i kalem» adıyla ayrı bir meslekî sınıf teşkil eden şahıslar, fikrî hayatın muhtelif sektörlerinde olduğu gibi, idarî faaliyetin çeşitli kollarında da, tesadüfî olarak çeşitli yazı tipleri kullandılar. En mühim devlet

[4] Sevketmek, idare etmek, yapmak, meşgul olmak.

organı olan merkezî idare (divan), nasıl kendine has bir harf tipi (divanî tip) meydana getirmişse; aynı veçhile mâliye idaresi de kendine has bir harf tipi meydana getirdi.

Muhtelif memleketlerde siyakat rakamlarıyla birlikte inkişaf eden ve Türkler tarafından «Siyakat» tesmiye olunan yazı tipi, muayyen bir zamanda muayyen bir kimse tarafından yaratılmış değildir. Bu yazı, tedricen ve uzun zaman süren inkişafını birçok nesillerin müşterek faaliyetine borçludur.

Müellife göre, Osmanlı siyakatının, Fatih Sultan Mehmed tarafından geniş ölçüde teşkilâtlandırılmış olan devlet dairelerinin yazı pratiği ile, 15 inci yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişmeğe başlamış olduğunu kabul etmek icab eder. Bu yazının, başlangıçta o zamanın yazı tiplerinden inhirafı, görünüşe göre, sayı işaretlerinin yâni erkâmın yerine kullanılmasına inhisar ediyordu ve harfleri de mevcut yazı tiplerinden alınmakta idi. Yâni bu yazı, inkişaflarının yüksek mertebesine daha evvel ulaşmış bulunan «Nesih», «Ta'lik» ve «Divanî» tiplerin elemanlarından ibaretti ve henüz özel bir tipi yoktu. Lâkin zamanla harflerin şekilleri değişmeğe ve o zamana kadar cârî olan yazılış şeklinden inhirafa başladı. Harflerin hatlarının değişmesiyle birlikte yeni yeni yazı unsurları teşekkül etti ve çoğalan bu unsurlar, o zamana kadar kullanılmakta olan yazıdaki elemanları tard ederek, onların yerini aldı. Yazının bu hatları, zamanla, siyakat rakamlarının hatlarıyla bir *stil vahdeti* halinde kaynaşarak yeni bir yazı tipi doğmuş oldu.

Osmanlı Türklerince de *siyakatın kullanıldığı saha*, evvelce de söylediğimiz gibi, malî idare sahası idi. Türk malî idaresinin memurları, 400 yıl intidadınca bu rakamlarla ve bu yazı ile çalıştılar. Bağdat'tan Budapeşte'ye kadar geniş imparatorluk sahasında devlet servetinin her kırıntısı, devlet varidatının köylünün sarımsak öğrüne varıncaya kadar her geliri ve aynı şekilde her gideri; her türlü resim, hizmet, ulûfe, aylık ve tahsisler ve bunlar meyanında paytahtın ve eyaletlerin çeşitli ölçü vâhitleri, bölgevî ölçüler, para neveleri ve türkçe ve yabancı asıllı sayısız yer ve şahıs isimleri hep bu yazı ile kaydedildi.

Siyakat yazısının okunuşundaki müşküller nereden ileri geliyordu :

Arab harflerinin birkaç türlü okunabilme kaypaklığı gözönüne getirilince, siyakat yazısıyla yazılan bu mütenevvi tâbir ve isimlerin okunuşunun ne kadar güç olduğu kendiliğinden anlaşılır. Kaldı

ki siyakat, umumiyetle harflerin noktalarını da ihmal eder. Siyakatın bir nev'ini teşkil eden «Noktasız siyakat», bu yazının bozulmuş şekli olarak tavsif edilebilir, ki bunda bir kelimenin muhtelif şekillerde okunması mümkündür, yâni bu yazıda birçok «iltibaslı noktalar» vardır. Bu sebeple noktasız siyakatla yazılmış olan bir yazıyı, şimdi olduğu gibi, eskiden de okumak fevkalâde güçtü ve ancak «siyak ve sibak ile, karîne ile» okumak mümkündü. *Okunmuş-taki bu zorluk, meslekî ve teknik tâbirlerin fazlalığı, yazarların meslekî dili birçok rûmuz ve işaretlerle zenginleştirilmiş olmaları yüzünden, bu meslekten olmayanlar bu yazıyı okuyamazlardı.* Zamanının kâtipleri ise, bu yazıyı, *stereotip metinlerde muayyen kelime ve formül kalıpları çerçevesi içinde yazdıklarından, kolayca okuyabiliyorlardı.* Bu vaziyet, yâni metinlerin stereotip karakteri, siyakat yazısının kâtipler tarafından daha başıboş bir tarzda kullanılmasına, diğeri bir tabirle, yazının soysuzlaşmasına sebep oldu. İnkişafının bu son merhalesinde Osmanlı Türklerinin siyakati, başkaları tarafından okunamaz hale geldi ve *kâtipler sınıfına bir nevi imtiyaz sağlayan bir «Kast yazısı» oldu.* Osmanlı siyakati de böylece İran siyakatinin vasıl olduğu noktaya ulaştı, ki zamanında bir Türk münekkidi, Acemlerin siyakati hakkında : «Allah sizi bu bedbaht yazıdan kurtarsın ve size herkes tarafından okunabilen bir yazı nasib etsin!» demişti.

Osmanlı siyakatinde, fazla tekerrür eden kelime ve tâbirler için «Kısaltma» lar ve «Memzûç» lar da yapılmıştır. Arab yazısının diğeri tiplerinde rastlanmıyan bu kısaltma ve memzûçlar, siyakatte bir yenilik teşkil eder. Bu kısaltmalarda da iltibasa düşmek tehlikesi her zaman mevcuttur. Zira meselâ م (mim) harfiyle yapılmış olan kısaltmanın 17 türlü mânası vardır [5].

Rakamların a'mâl-i erbaa'ya elverişsizliği ve inkişafının son devresinde harflerinin de soysuzlaşarak okunmaz hale gelmiş olması yüzünden, Türkiye'de, 19 uncu yüzyılın ikinci yarısında, gerek siyakat rakamlarının ve gerek siyakat yazısının istimaline son verildi [6].

Osmanlı siyakatini bütün kullanılış devrine şâmil olarak umumî bir tarzda karakterize etmek mümkün değildir. Çünkü 400 sene

[5] Müellif, tetkik ettiği vesikalarda 92 kısaltma ve 13 memzûç tespit etmiş ve bunları mânalandırmıştır.

[6] Bu yazının istimalden kaldırılışının tarihi olarak 1873-1874, 1879, 1881-1882 yılları gösteriliyor. Tarihlerin farklı olması, bu yazının muhtelif sektörlerde ayrı ayrı zamanlarda menedilmiş olduğunu imâ eder.

imtidadınca kullanılan bu yazı, birçok değişikliklere uğradı, birçok neviler peyda etti. Bu sebeple devrin muayyen bir bölümü için karakteristik olan hususlar, devrin daha önceki veya daha sonraki bir bölümü için karakteristik olmayabilir. Olsa olsa, bu yazının en münkeşif olan şekli karakterize edilebilir [7].

Osmanlı Türklerinin siyakatla tutulan kayıtlarındaki dil :

Yakın Doğu memleketlerinde, islâm hâkimiyeti başlamazdan önce, idare işlerinde Acem, Yunan ve Kıpti dilleri kullanılırdı. Hatta Arab hâkimiyeti başladıktan bir müddet sonra dahi bu dillerin istimali devam etti. Ancak beşinci Emevî hükümdarı Abdülmelik'in Arabçayı resmî dil haline getirmesi üzerine (M. 700) öteki diller arka plana düştü.

Emevîlerin sukutu ve Abbasîlerin iktidara gelmesiyle yeni bir durum hasıl oldu ve Acem dilinin itibarı artmağa başladı. Abbasîlerin zaferinde (M. 750) Arablar kadar yabancı milletlerin ve bâhusus Acemlerin ve Horasanlıların da rolü oldu. Bu sebeptendir ki Abbasî halifeleri, Arab ırkından olmıyan tâbilerine ve bilhassa Acemlere serbestî verdiler ve Acemler de bu serbestiyi kullanmasını bildiler.

Acemler, gerek fikrî cepheden ve gerekse geçen asırlarda bir memleketin nasıl idare edilebileceğini öğrenmiş olmaları bakımından, Abbasî halifelerine hizmet hususunda müsait bir durumda idiler. Kendilerine fazla bir serbestî bahşedilir edilmez, halifenin sarayında serbestçe hareket etmeğe, iktisadî hayatta görevler almağa vergilerin ve diğer devlet gelirlerinin cibayeti işini iltizam usulü ile deruhde etmeğe ve halifelîğin mâliye dairelerine nüfuz etmeğe başladılar. Acem mâliye memurları, halifelîğin idarî faaliyetlerinde gerçi Arab hukukunu ve Arab dil ve yazısını kullanmağa gayret ettiler, fakat bu arada birçok Farsça kelimeler de kullandılar. Bu suretle metinlerde Arabca ve Farsçadan müteşekkil mahlut bir lisan teşekkül etti. Bu *mahlut lisan*, yani bu «*Mâliye dili*» Orta-doğu islâm memleketlerine, tıpkı siyakat harfleri gibi yayıldı ve halifelîğin sukutundan sonra teşekkül eden müstakil devletlerin idarelerinde de hayatta kaldı.

Müellife göre Acemler, yalnız yıkılan Abbasîlerin faal işgüzarları ve idarecileri olmakla kalmamışdılar; Selçukluların mâliye

[7] Müellif, siyakat rakamlarının inşikak, yazılış ve okunuşunun, öğretici bir şekilde tetkik etmekte ve bu arada siyakat yazısının Türklerdeki yazılış şeklini de misallerle etrafıca izah etmektedir.

işlerini de onlar organize ettiler ve Arab unsurlarla karışık olan «Finans dili» ni burada da resmî devairin dili haline getirdiler. Bu finans dili, zamanla, muhtelif dil bölgelerinden ve bhusus Türk dil sahalarından gelen yeni yeni kelimelerle devamlı olarak zenginleşti ve Selçukluların yıkılışına kadar kullanıldı.

Selçuklu devletinin yıkılışından sonra ortaya çıkan Osmanlı imparatorluğu da Selçuklular devrindeki örneğe göre organize edildi. Daire lisanı olarak ta, Arabca unsurlarla mahlut olan ve İslam ülkelerinde geniş ölçüde kullanılarak âdeta *beynelmîlel hale gelmiş olan Acemce tâbirleri* kullandı.

Osmanlı Türkleri *islâm dünyasının finans dilini* kabul ettikleri zamanda, bu lisan, terkipteki Arabca unsurlar çok tâlî dereceye düşmüş olduğundan, çok değişmiş bulunuyordu. Mâliye ve para işlerine müteallik Osmanlı metinlerinde, Arabca olan cümlelere umumiyetle rastlanmıyor. Bu gibi cümleler, daha ziyade kadılar ve müfettişler tarafından yazılan «ibare-i tasdik» lerde görülür. Aynı zamanda bu idabe-i tasdikler, siyakatla değil, «Ta'lik» yazı ile yazılmıştır. Buna karşılık Acem dili, Osmanlı mâliyesi metinlerinde git-tikçe daha büyük ölçüde yer aldı. Öyle ki, Acemlerin derin tesiri altında, Türkçe ve yabancı asıllı kelimeler dahi Acem kalıbına uyduruldu. Meselâ «Köprüciyân», «Elliciyân», «Vamciyân» (Macarca Vam : gümrük) ve «Resm-i çift bozaniye» gibi acaib tâbir ve terkipler meydana geldi.

Örnek olarak nesredilmiş olan vesikaların değeri :

Prof. L. Fekete'nin siyakat yazısının mahiyeti, bünye hususiyetleri ve geçirmiş olduğu inkişafın İslâm memleketlerinin bu devirdeki umumî kültür tarihleri içindeki seyri hakkında vermiş olduğu bilgiler, şüphesiz, bu husustaki malûmatımızın sistemli bir şekle sokulması ve selâhiyetle işlenip tamamlanması bakımından büyük bir kıymet taşımaktadır. Fakat burada tetkik ettiğimiz eserin hakikî hedefi, siyakat yazısı hakkında nazârî ve tarihî malûmat vermekten ibaret değildir. Müellif, kitabını, Osmanlı İmparatorluğunun sosyal ve ekonomik tarihinin henüz tetkik edilmemiş olan kaynaklarını teşkil eden büyük bir kısım arşiv malzemesinin ve bu arada bilhassa mâliye idaresi kayd ve defterlerinin incelenbilmesi için *pratik bir rehber* olarak tertip etmek istemiş ve öğrencilere doğrudan doğruya en canlı ve alâka verici hakikî örnekler ve vesikalar üzerinde çalışmak imkânını da vererek bu hususta en

müessir *pedagojik yolu* seçmesini bilmıştır. Bu sahada çalışmak ve siyakat yazısının bütün sır ve müşküllerini çözmek isteyenlerin bu kitaptan geniş ölçüde faydalanabilecekleri şüphesizdir.

Bu bakımdan Prof. L. Fekete'nin kitabını, Osmanlı İmparatorluğu tarihçiliği için 20 - 25 seneden beri hissedilen büyük bir yenileşme ihtiyacının doğurduğu büyük bir hamle ve bu sahada kazanılmış bir merhale addedebiliriz. Filhakika, bu imparatorluğun tarihini bütün dünya tarihçiliği için enteresan bir tetkik haline sokmak, Balkan milletleri ile büyük bir kısım Yakın Şark ve Orta Avrupa memleketlerinin bu devre ait millî tarihlerini yeni bir metod ve anlayışla ihya ve tesis etmek için bütün nazarların ve ümitlerin Türk arşivlerine teveccüh etmiş bulunduğu bir kaynaşma devrinde, bu sahanın en selâhiyetli mütehassısı tarafından böyle mükemmel bir rehber kitabın hazırlanmış olmbası, bahis mevzuu tetkiklerin ilerlemesi hususunda büyük faydalar sağlayacak yerinde bir teşebbüs teşkil etmektedir.

Bu sahada çalışacak olanlara siyakat yazılarının hususiyetlerini öğretmek için Prof. L. Feteke'nin örnek olarak seçmiş olduğu metinlere gelince : Bunların temrin ve mümarese mevzuu olarak ihtiva ettikleri zengin misal ve çeşitli şekiller yanında, bizatihî haiz oldukları vesika kıymetleri bakımından da büyük bir ehemmiyetleri olduğu ve bu bakımdan binlerce benzerleri arasından büyük bir vukuf ve itina ile seçildikleri aşikârdır. Tetkik ettiğimiz eser, bu bakımdan siyakat yazılarını öğretmek için bir temrin ve inisiyasyon tretesi olduğu kadar, Osmanlı İmparatorluğu mâliye tarihinin en mühim kaynaklarına ait çok kıymetli örnekleri ihtiva eden bir vesikalar mecmuası değerini de haiz bulunmaktadır.

Bağlı cetveller, kitapta fotokopileri, Arab harfleriyle okunmuş şekilleri ve Almanca tercümeleri lüzumlu haşiye ve notlarla birlikte verilmiş olan bu kıymetli vesikaların ve mâliye idaresinin defter çeşitlerinin isim ve mevzuları ile tarihlerini ve buldukları memleketlerin arşiv ve kütüphanelerinin isimlerini vermektedir.

Prof. Feteke'nin büyük bir itina ve titizlikle kitabına aldığı 54 vesika ve defter nümunesinden 14 ünün İstanbul'da Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nden, 9 unun Sofya Devlet Kütüphanesi'nden, 9 unun Viyana'dan ve 6 sının Macaristan'dan ve diğerlerinin de diğer Avrupa şehirleri müze ve arşivlerinden seçilmiş olması, bize, bu nevi vesikaların buldukları yerler hakkında da bir fikir vermektedir.

<i>Sıra No.</i>	<i>Fotokopilerin alınmış oldukları defterlerin cinsi</i>	<i>Tarihi [8]</i>	<i>Vesikaların bulunduğu memleket</i>	<i>1 inci ciltte izah edildiği sayfalar</i>	<i>2 nci ciltte tablo No.</i>
1	Siyakat rakamlarına ait mitfah	1526 (933)	Macar İlimler Akademisi, Buda-peşte. Türk. Hss. 8°, No. 51	119-121	1-3
2	Timar defteri (Edirne civarı, Ruskasrı nahiyesi)	1481-1486 (886-891)	Sofya, Devlet Kütüphanesi. D. 331.	122-127	3
3	İstanbul zindanlarındaki mukataa âmilleri	1504 (910)	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D. 7198	128-137	5-6
4	Kili balık öşürleri h.	1504 (910)	Sofya, Devlet Kütüphanesi, 1032	138-145	7
5	Defter-i mevacib-i gilman-ı ace-miyân	1526 (932)	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D. 9707	146-163	8-9
6	An evkaf-ı merhum Davud Paşa der mahrus-e İstanbul	1546 (952)	Sofya, Devlet Kütüphanesi 15468/1949	164-169	10
7	Bab-üs-seade ağasının bendelerinin maaşları	1546 (1953)	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi D. 10.008	170-175	9
8	Buda Livasının cizye defteri	1549 (955)	Viyana, Eski Konsular Akademi 21	176-199	11-14
9	Seğedin livası mufassal defteri	1550 (956)	Paris, Millî Kütüphane, 76	200-213	15-16
10	Seğedin Livası, Başka-Mege nahiyesi	1550 (956)	» » » »	214-223	17-18

[8] Üstteki rakamlar milâdi, alttakiler hicri yılları gösterir.

<i>Sıra No.</i>	<i>Fotokopilerin alınmış oldukları defterlerin cinsi</i>	<i>Tarihi [8]</i>	<i>Vesikaların bulunduğu memleket</i>	<i>1 inci ciltte izah edildiği sayfalar</i>	<i>2 nci ciltte tablo No.</i>
11	Buda gümrük defteri	1551 (958)	Viyana, Millî Kütüphane, 598	224-235	19
12	Buda hazine defteri	1558 (965)	Gotha, Herzogl. Bibl. 92	236-279	20-25
13	İstonli Belgrad mukataaları	1560 (967)	Viyana, Millî Kütüphane, 595	280-291	26-27
14	Vaç gümrük ve mukataaları	1558-1563 (966-970)	» » » 577	292-303	28
15	» » » »	1559-1562 (967-969)	» » » »	304-317	29-30
16	» » » »	1561 (968)	» » » »	318-325	31
17	Sabık Mısır Mir-i mirânı Ali Paşanın mubayaat ve ihracat defteri	1563 (970)	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi D. 5484	326-331	32
18	Buda Livası vergi kayıtları	1571 (978)	Berlin, Prusya Devlet kütüphanesi II/1	332-337	33
19	Estergon sancağı timarları	1570-1578 (978-985)	Gotha, Herzogl. Bibl., 143	338-349	34-35
20	Solnok Livası cizye defteri	1572 (979)	Viyana, Eski Konsular Akademi Kütüphanesi	350-355	36
21	Vaç evlerinin tarifi defteri	1572 (980)	Viyana Eski Konsular Akademi Kütüphanesi	356-373	37-38

<i>Sıra No.</i>	<i>Fotokopilerin alınmış oldukları defterlerin cinsi</i>	<i>Tarihi [8]</i>	<i>Vesikaların bulunduğu memleket</i>	<i>1 inci ciltte izah edildiği sayfalar</i>	<i>2 nci ciltte tablo No.</i>
22	Buda hazine defteri	1579 (987)	Leipzig, Şehir kütüphanesi, 360	374-393	39-40
23	Lala Mustafa Paşanın Kanitra tekye ve camii vakıfları	1583 (990)	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D. 1297	394-401	41
24	Ziketvar livası icmal defteri	1580-1592 (988-1000)	Dresden, Sachische Landesbibl. 352	402-423	42-45
25	Segedin mukataa defteri	1585 (993)	Gotha, Herzogl. Bibl., 141	424-441	46-47
26	Istolni Belgrad Livası Timar deft.	1586 (995)	Viyana, Millî Kütüphane, 594	442-473	48-50
27	Avusturya elçisine yapılan masraflar defteri	1587-1588 (995-996)	Berlin, Devlet Kütüphanesi, 112	474-489	59-64
28	Evkaf-ı Haremeyn-i şerifeyn, der Liva-i Şam	1591 (999)	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D. 1200	490-503	51-52
29	Lipovo kalesi Azeplerinin ulûfeleri	1592 (1000)	Budapeşte, Üniversite kütüph. 12	504-512	53-54
30	Buda Livası timarları	1602 (1011)	Leipzig, Üniversite Kütüph, 1033	520-531	55-56
31	Debreçin Tahvilât defteri	1603, 1618, 1623, 1637.	Debreçin Şehir Arşivi, 86	532-539	57
32	Solnok Livası timarları	1613-1633 (1022-1042)	Varşova, Halk kütüph. 536	540-571	58

<i>Sıra No.</i>	<i>Fotokopilerin alınmış oldukları defterlerin cinsi</i>	<i>Tarihi [8]</i>	<i>Vesikaların bulunduğu memleket</i>	<i>1 inci ciltte izah edildiği sayfalar</i>	<i>2 nci ciltte tablo No.</i>
33	İstanbul Hazinesine tediyeler	1616 (1024)	Sofya, Devlet Kütüph, 2760	572-593	65-68
34	Egre Hazine defteri	6122 (1031)	Leipzig, Şehir kütüph., 298	594-609	69-70
35	Segedin Livası timarları	1624-1633 (1034-1042)	Varşova, Halk Kütüph., 636	610-621	71-72
36	İstanbul Hazinesine te'diyeler	1627 (1036)	Sofya, Devlet Kütüph., 1641/1951	622-629	73-74
37	Belgrad cämileri müstahdemleri	1630 (1040)	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D. 6887	630-634	75-76
38	Budapeşte cämileri müstahdemleri	»	Viyana, Millî Kütph., 621	635-691	77-80
39	Egre kalesi mühimmat defteri	1643, 1664,	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D.	692-703	81
40	Estergon Livası timarları	1674 (1084)	Dresden, Landesbibl., E 356	704-717	82-83
41	Bir Pîr'in Padişaha arzuhali	1677 (1088)	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E 2000	718-721	84
42	Yeniçeri ulûfeleri defteri	1679 (1090)	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D 4030	722-731	85
43	Kuyudat-ı Tezakir-i edâ	1683 (1094)	Budapeşte, Üniversite Kütüph., F 9	732-749	86-87

<i>Sıra No.</i>	<i>Fotokopilerin alınmış oldukları defterlerin cinsi</i>	<i>Tarihi</i> [8]	<i>Vesikaların bulunduğu memleket</i>	<i>1 inci ciltte izah edildiği sayfalar</i>	<i>2 nci ciltte tablo No.</i>
44	Kuyudat-ı Tezakir-i Hazine-i Âmirre	»	» » » »	750-764	88-89
45	Kuyudat-ı mühimmat-ı mehterhane-i âmire	»	» » » »	768-787	90-91
46	Emanet-i matbah-ı âmire	»	» » » »	788-803	92-93
47	Defter-i iştirai-i şa'ir ve hinta, an câhib-i Liva-i Serem	1684 (1095)	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D 6624	804-815	94-95
48	Siverek ve Samsat mukataaları	1709-1716) (1121-1127)	Sofya, Devlet Kütüph. —	816-827	96
49	Prens Rakoçi'ye aylık nafaka h.	1722 (1134)	» » » —	828-833	97
50	Prens Rakoçi h.	1831 (1144)	» » » —	834-839	98
51	Yeni tayin olunan bir me'murun maaşı h.	1741) (1154)	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, —	840-845	99
52	Zihna nahiyesi avarız resimleri	1751 (1164)	Sofya, Devlet Kütüph., —	846-849	100
53	Defterdar aylıkları h.	1783 (1197)	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D 4250	850-861	101-103
54	Hazineden te'diyeler	1791 (1206)	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, —	862-865	104

ABDÜLAZİZ ED-DÜRİ: «Tarih-ül-Irak el-iktisadî fi'l-karn el-râbi el-hicrî» Hicrî dördüncü asırda Irak iktisat tarihi. Bağdat, Maarif Matbaası, 1948. S. 302¹.

Müellif, kitabının birinci faslında; Irak'ın iktisadî bünyesine hükmeden coğrafi âmillerle Irak'ın coğrafi mevkiini ve nüfusunun etnolojik terekübünü incelemektedir.

Irak, bir yandan dağlarla, diğer yandan çöllerle kuşatılmış vaha durumunda bir ovadır. Bu ovanın zenginliği ve ziraatının temeli Dicle ve Fırat nehirlerinin sulama hususunda arzettikleri elverişli duruma bağlıdır. Filhakika bu iki nehrin seviyelerinin farklı oluşu yüzünden, birinden diğerine açılan kanallarla arada kalan bölgeler sulanabilmekteydi. Bu kanalların ve nehirlerin taşmalarına mani olunmak için kıyılarına inşa edilen sedlerin bakımı, Irak'ın ziraatı ve buna dayanan devletin varidatı ve memleketin iktisadiyatı için gayet mühimdi. Öyle ki, sedlerin yıkılması veya kanalların tıkanması gibi hadiseler kıtlıklara sebep olduğu gibi, devletin varidatının azalmasına ve köylerin boşalmasına sebep olmaktaydı.

Irak'ın zenginliğini tâyin eden bir diğer sebep te, onun şarkı garba bağliyan ticaret yollarının kavşak noktası oluşuydu. Halbuki, çöl ve dağlar gibi fakir topraklarla çevrilmiş olması da siyasî mukadderatını tayin etmekteydi. Nitekim, bilhassa merkezî hükümetin zayıf olduğu zamanlarda, Irak'ın zenginliğinin cezbettiği, etrafını kuşatan çöl ve dağ sâkinlerinin tarih boyunca tekerrür eden istilâlarına sahne olmuştı. Müellif, bu iki istikametten gelen akınlara, h. I. asırda çölden arapların ve h. IV. asırda dağdan Deylemli *Büveyhiler*'in istilâ hareketlerini misâl olarak zikretmektedir.

*
**

Kitabın ikinci kısmında ise; arazi rejimi, devletin ziraat politikası ve ziraat rejimi ele alınmıştır. Müellif, fukahanın *Sivad*'ın fetih şartlarının «sulhan veya 'unveten» oluşunda ihtilâfta olduklarını, fakat resmî telâkkinin, vezir Ali b. İsa'nın bir âmiline yazdığı üzere, fethin 'unveten yapıldığı ve Sivad'ın arazisinin ne hali-fenin ve ne de devletin mülkü olmadığı, müslümanlık camiasına vakıf durumunda olduğu merkezindeydi. Onun için, bu toprakları

[1] Bu kitap, müellifin Londra Üniversitesi'nde «Studies on the economic life of Mesopotamia in the 10 th century» adı altında verdiği doktora tezinin arapça olarak neşridir.

ekip biçen çiftçiler birer kiracı durumunda idiler, *haraç* ta ekip biçtikleri toprakların kirasıydı. Bundan yalnız Basra ve civarı istisna edilmişti. Çünkü, müslümanlar buralarını *ölü* (mevat) olarak almış ve ziraate açıp (ihya) etmiş oldukları için *öşrî erazi* sayılmıştı.

Buna rağmen, müellifin kanaatine göre, Irak'ta bir çok mülkiyet çeşitleri bulunuyordu, ayrıca bu çeşitlerin her biri de bir takım hususiyetler arz etmek suretiyle tenevvü gösteriyordu. Bu görüşe uyarak Irak'ta beş arazi çeşidi tesbit eden müellif, onları tekrar bazı sınıflara ayırmıştır. Ezcümle bunlar :

I — *Sultanî* karyeler : Vaktiyle halifenin şahsına ait iken Büveyhîler idaresinden sonra Büveyhî emir-ül-ümerâların olmuştur.

II — *İkta'lar* : Umumiyetle temlik ve istiğlâl ikta'ları şeklinde ayrılması mutad iken müellif, ikta'ı alan şahsa göre bunları dört kısma ayırmaktadır :

- a) *Sivil (medenî) iktalar* : İleri gelen devlet ricaline maaş yerine verilen iktalardır, «Bizim vüzerâ v.s.. hasları dediğimiz şeydir.»
- b) *Hususî (hâssa) ikta'lar* : Halifenin, şairler gibi bazı hususî hizmetlerine veya meziyetlerine mükâfat olarak muhtelif kimselere verdiği ikta'lardır.
- c) *Halife* ikta'ları : Büveyhîlerin halifenin haslarını müsadelerinden sonra yerine verdikleri ikta'lardır.
- d) *Askerî ikta'lar* : Bu nevi ikta'lar asrın ikinci yarısından itibaren te'ammüm etmişti. Halbuki daha önceleri gayet mahdud miktarda mevcut bulunuyorlardı.

Müellife göre, askerî sınıflara maaş yerine ikta vermeğe dayanan bu usul, Irak'ta hiç te iyi neticeler vermemiştir.

III — *Mülk arazi* : Bu çeşit arazinin kaynakları temlik ikta'ları ve yeni toprakların ziraate açılmasıdır.

IV — *Vakıf arazi*.

V — *Müşa mülkiyet arazisi*.

*
**

Kitabın üçüncü faslında sanayi ve işçilerin sosyal durumları ele alınmıştır. Müellif bahse girerken işçileri iki zümreye ayırmıştır; Köleler ve hür işçiler. Küçük esnafla beraber bunlar, halk (avam) tabakasını teşkil etmekteydiler. Bundan sonra müellif, kölelerin tedarik yollarından ve istihdam edildikleri sahalardan bahsetmektedir.

Ziraat işlerinde çalıştırılan hakikî köleler yanında *aknân* denen ve köylerde çalışıp toprağın bir parçası sayılan hukukan hür fakat işgüçlerinden başka bir varlıkları olmayan fakir köylüler de vardı. Üzerinde çalıştıkları toprakların mülkiyeti, feth veya satış suretiyle intikal edince, toprakla birlikte devredilen bu çiftçileri, yeni efendileri mülkiyetlerinin bir cüz'ü sayıyor ve onlara köle muamelesi yapıyordu. İslamiyetten önce de durum bu merkezdeydi. İslamiyet, sözde mağlûp zümreler arasındaki mevcut tabaka farklarını lâğv etmiş ve köleleri nazarî olarak hür saymıştı. Fakat fiilen bunlar köle durumunda kalmışlardı. Haccac'ın Sind'den getirdiği *Zit* denen kimseler *aknân* sayılabilir. *Aknân* azad edilemedikleri gibi satılamıyorlardı, çünkü kanun nazarında köle değillerdi, fakat toprağa bağlı kalmışlardı (s. 66-67).

Müellif, s. 62 de ise; «Köylerde çiftçiler nazarî olarak hür insanlardı, fakat her zaman fiilen böyle değillerdi. Bunlar, halkın büyük bir kısmını teşkil ediyor ve arapça ile beraber aramî dilini konuşuyorlardı.» demektedir. Buna göre acaba *aknân* denilen zümre bütün köylü tabakası mıydı, yoksa yalnız nabtîler miydi ,yahut nabtîlerden yalnız muayyen bir zümre miydi? Bu hususlar vazih bir şekilde anlaşılmamaktadır. Müellifin bu zümrelerin mevcudiyetini zikretmekten maksadı, çiftçi sınıfların hukukî statüsünü sarih bir şekilde tayin etmekten ziyade, gayri memnun bir sosyal tabakanın mevcut olduğunu göstermektir.

Bu durumun yarattığı huzursuzluklardan binnetice biri köleler (Zenci isyanı h. 255-270) diğeri köylüler (karamita faaliyeti h. 261-316) arasında iki isyan hareketi doğduğu gibi, ayyarların çıkmasına ve İhvanüs-Safa'nın propagandalarının müsaid bir zemin bulmasına sebep olmuştu.

Müellife göre, bu asırda henüz esnaf loncaları teşekkül etmemiştir, fakat buna rağmen aynı işi yapan esnafların muayyen çarşılarda toplanmış, ve her meslekte *işçiler* (sunnâ') ve *üstadlar* gibi

kademeler teessüs etmiş ve her hırfet erbabı için hükümetçe aralarından bir reis seçilmiş bulunuyordu. Fütüvvet ehlinin ataları olan 'ayyarlar da bu devirde teşkilâtlanmış bulunuyorlardı : Her 'ayyarın beline bağladığı bir (*ezre* veya *mi'zeri* = peştimal) vardı, sonra her on 'ayyara bir 'arrif on arrife bir *nakîb*, on nakîbe bir *kaid*, on kaide bir *emir* vardı.

*
**

Müellif dördüncü fasılda ticareti tetkik etmektedir, dolayısıyla tüccar zihniyeti, ticaret yolları ve münakale vasıtaları hakkında da bilgiler vermektedir.

Müellife göre, araplar ticarete herhangi bir iktisadî faaliyetten daha çok önem veriyorlardı. Nitekim, sair iktisadî faaliyetlere nisbetle ticarete dair yazdıkları kitapların sayısı daha çoktur. Ez-cümle : (h. 255 te) vefat eden el-Cahız; *ticarette basiretli olmak* «El-tabassur fi'l-ticare» adıyla bir risale yazdığı gibi; yeni yetişen bir orta tabakanın gelişme kudret ve imkânlarını sezdiği için, *tüccarları övmek ve sultanın hizmetini yermek* hususunda «Risale fi medh-it-tüccar ve zem hidmet-is-sultan» isimli bir diğer risale de kaleme almıştı. Ebul-Fazl ed-Dimeşkî namında bir zat da, *ticaretin iyiliklerine işaret* «el-işare ilâ mahâsin-it-ticare» adıyla bir kitap yazmıştı. Müellife göre bilhassa bu sonuncu kitap, ticarî mallar ve ticarî muameleler hakkında kıymetli bilgiler verdiği gibi ticarî zihniyete dair çok ehemmiyetli malûmatı ihtiva etmektedir.

Ticarete gösterilen bu itibarın sebepleri meyanında, müellif, Peygamberin ve ilk üç halifenin tüccar oluşlarını zikretmektedir. Hadiselerde de ticaret övülmüştü. Nitekim bir hadiste; «Rızkın onda dokuzu ticarettedir» denmişti. Bir diğer hadiste de daha ileriye gidilerek, tacir-i emini şühedâ evliyâ ve peygamberler mertebesine çıkarılmıştı.

Fakat sonraki kayıtlar sosyal görüşün ekseriya bu merkezde olmadığını gösteriyor; Nitekim Bermekîlerden Yahya ticaretle işgal etmek istediği zaman, tüccardan bir kimse; «sen şerif oğlu şerifsin, ticaret senin kârın değildir» tavsiyesinde bulunmuştu. Vezir İbn'ül-Ferat ta, dördüncü asrın en zengin tüccarı olan İbn'ül-Cassas'tan bahsederken «avamdan bir görgüsüz» demişti (s. 112).

Müellif bu görüşe fazla önem verilmemesi tezini müdafaa etmektedir; zira eşraf, başta halife olmak üzere, kredilerine muhtaç

oldukları için, tüccarlara daima riayet ederlerdi. Tüccarlar da sahib oldukları muazzam servetlerin sağladığı nüfuz sayesinde devletin siyasetine bile müessir olabiliyordu. Nitekim, vezir İbn-ül-Ferat'ın «Avamdan bir görgüsüz» dediği İbn-ül-Cassâs'ın tehdidi üzerine onun muamelelerini iptal etmekten vaz geçmek mecburiyetinde kalmıştı. Aksi takdirde, halifenin kendisini vezaretten azletmek ve yerine ibn-ül-Cassâs'ın istediği kimseyi vezir nasp etmek için, takdim edilecek iki milyon dinarı red etmiyeceğini biliyordu.

Ticarî inkişafı frenliyen âmiller meyanında, müellif faiz tahrimini zikrederken, bunun baskısını hafifleten iki sebebin mevcudiyetine işaret etmektedir. Bu sebeplerden ilki; kredi işleriyle uğraşanların ekseriyetle bu tahrime uymaları beklenmiyen gayri müslim kimseler oluşudur. Faiz tahriminin baskısını hafifleten diğer sebep te, fukahânın değişen ekonomik şartları gözönünde bulundurarak tecviz imkânlarını aramalarıdır. Filhakika, Hanefi mezhebi müçtehidlerinden el-imam el-Şeybânî «el-Maharic ve 'l-Hiyel» isimindeki kitabında bir malın görülmeden bey'ini, borçların takasını v.s.. tecviz ettiği gibi «bey'ül-'ayne» denen bir hile-i şer'iyeye yoluyla faiz almasını da tecviz etmişti.

Müellif, ticarî zihniyet hakkında bir fikir vermek üzere, asrın en meşhur tüccarlarından ibn-ül-Cassâs'ın monografisini yapmaktadır. Bu zat iraklı bir tüccar olup, Mısır'da Tulunoğullarından Humareveyh'in sarayına intisab etmiş, sarayın mefrûşât ve mücevherat ihtiyaçlarının teminini üzerine almış ve bu saraya intisabı sırasında ilk muazzam kârı temin etmişti. Tekrar Bağdad'a dönüp yerleştikten sonra şöreti ve serveti artmakta devam etmişti. Vezir ibn-ül-Mü'tezz'i saklamakla itham edilip h. 296 (m. 908) de müsadere edildiği zaman, müsadere edilen nakdi ve mallarının kıymeti 4 - 20 milyon dinar arasında tahmin edilmişti. Buna rağmen, kendisinde bir milyon dinardan fazla bir meblâğın kaldığını itiraf etmişti. Tekrar işleri düzeltip yoluna koyduktan sonra, muamelelerini iptalde ısrar eden vezir ibn-ül-Ferat'ı bundan vaz geçmediği takdirde, halifeye onu azlettirmek ve yerine istediği bir kimseyi tayin ettirmek için iki milyon dinar rüşvet takdim etmekle tehdid ederek yola getirmişti.

Bu misalleri serdettikten sonra müellif şu neticelere varmaktadır; Saraya intisap edinceye kadar ibn-ül-Cassas bilinen bir kimse değildi. Kıymetli taşlar ve mefrûşat ticaretini yapıyordu, san'a-tına vukufu sayesinde sermayesiyle mütenasip olmıyan kârlar temin edebiliyordu. Servetinin sağladığı imkânlarla büyük bir nüfuz

sahibi olduktan sonra, devrin müktedir vezirlerini iradesine râm edebiliyordu. Buna rağmen durumu büyük bir emniyet ve istikrar arz etmekten uzaktı. Zira müsadereye maruz kalmıştı (s. 108). Fakat onun müsadereye maruz kalışı, tüccar olmasından ve tüccarların daima emniyetsizlik içinde bulunmasından ileri gelmeyip, kendisinin siyasetle uğraşmasından olsa gerektir. Nitekim Mutemed'in veziri Süleyman'ın mallarını mufafaza eden Leys isminde bir *cehbez*'in bir kuyuda sakladığı 80.000 dinarı bulunduğu zaman paranın kendisine ait bulunduğunu ve kendisinin bir tüccar olduğunu söylemekle kurtarmıştı (s. 163).

Bu hesaplı ve muazzam servet sahibi tüccarların bazı şehirlerde ajanları olduğu gibi, dünyanın her yerinde Irak tüccarlarının kolonileri vardı; Ezcümle, Hind'de Saymur (şimdiki Chaul) da (s. 149), Hazar'ın merkezi İtil'de, Bulgar'da, Sicilmâsse (Fas) ta, Mısır'da (s. 155) kolonileri vardı.

*
**

Kitabın en enteresan bahislerinden birisi de Banka ve kredi işlerine aid olan beşinci fasıldır. Müellif, kredi işleriyle uğraşan iki tip insanı tesbit etmiştir; 1) *Cehbez*'ler ve 2) *Sarraflar*.

Cehbez'lerin mahiyet ve fonksiyonları biraz karışıktır, nitekim müellif bunların ifa ettikleri hizmetler hakkında muhtelif rivayetler nakletmektedir :

Sasâniler zamanında *cehbez*'ler harac kâtibi durumunda oldukları gibi Emeviler devrinde aynı hizmeti gördüler (s. 160). Abbâsîler devrinde ise, mukataalardan harac cibayet ettikleri müşahede edilmektedir (s. 161). Malî bir müessese sahibi oluşları da bundan sonra başlıyor. Zira *cehbez*'ler fonksiyon değiştirip bir mültezim vaziyetine girmiş oluyorlardı. Mansub bir vergi tahsildarı durumundan, devletin kredi ihtiyacı yüzünden, mukriz durumuna geçmiş oluyorlardı. Vezir İbn-ül-Ferat, bir malî sıkıntının zuhurunda Yusuf b. Fenhas ismindeki yehudi *cehbez*'den devletin bir aylık masraflarını vermesi mukabilinde, kendisine Ehvaz mıntikasının haracını iltizama vermişti (s. 162).

Müsaderenin, hazine için bir gelir kaynağı sayıldığı, müsadere edilen malların idaresi için «*divan-ül-musadarin*» diye bir divanın bile ihdâs edildiği bu devirde (s. 277) ekseriya her vezirin ve her büyük memurun parasını tevdi ettiği bir *cehbez*'leri bulunuyordu. Müellifin nakl ettiklerinden anlaşıldığına göre, her

vezir selefini müsadere ediyordu. Fakat müsadere ettiği meblağları beytül-mala koymayıp, kendi cehbez'lerine veriyorlardı, hatta bunları kendi adlarına dahi kaydettirmiyorlardı. Bu şekilde kendileri azledilip, müsadere edildikleri zaman servetlerinin bir kısmı emniyette kalıyordu. Bu vaziyetin anlaşılmasıyla bazı cehbez'lerin takibe ve müsadereye maruz kaldıkları müşahede ediliyordu. İbn-ül-Ferat, selefi olan ibn-ül-Mu'tezz'i müsadere ettikten sonra, müsadere ettiği meblâğları Yusuf b. Fenhas ve Harun b. Umran adındaki iki yehudi *cehbez'e* verip, adına kaydettirmemişti. Gelen rüşvetleri de bunlara tevdi ediyordu. Kendisinin de vezaretten azledilmesiyle mezkûr cehbez'ler nezdinde bulunduğu tahmin edilen 1.470.546 dirhemi müsadere edilmişse de bazı müverrihler, mevdu parasının bir milyon dinarı aştığı ileri sürmektedirler.

Devletin devamlı surette paraya muhtaç olması dolayısıyla, Vezir Ali b. İsa, ilk vezareti sırasında (h. 300-304), yukarıda adları geçen iki yehudi *cehbez'in* müştereken bir banka kurmalarına tevessül etti. Buna göre kuracakları müessese devlete her ayın ilk altı gününde yapacağı masrafları karşılıyacak bir kredi temin edecekler, sonra ayın mütebaki günlerinde mezkûr meblâğı Ehvaz'ın haracından istifa edeceklerdi. Müellif bu şekilde kurulan ilk resmî bankanın faaliyetinin h. 316 senesine kadar devam ettiğini ve bu iki cehbez'in bu müddet zarfında müsadereye maruz kalmadıklarını zikrediyor. Devlet, onların vasıtasıyla tüccar sınıfından kredi temin ettiği için, bankalarını daima himaye etmişti.

Sarraflara gelince, bunlar bilinen fonksiyonlarına ilâveten kredi işleriyle de uğraşıyorlardı. Müellife göre, bunlar her ne kadar devlete de ikraz ettikleri vâki ise de, en çok tüccar ve esnaf zümresiyle muamelede bulunuyorlardı.

Nasrî Hüsrev seyahatnamesinde bunların, takas odasına benzeyen bir hizmetlerinden bahsediyordu; Basraya ticaret için gelenlerin ellerindeki kıymetli eşyalarını bir sarrafa tevdi edip, mukabilinde bir sened aldıklarını, sonra muamelede buldukları tüccarlara, sarraflar nezdindeki hesapları üzerine çek çekiyorlardı. Müellif bu malûmatı tamamlamak üzere Hafız Ebrû'den naklen, toptancılarla sarrafların her akşam hesaplarını tasfiye etmek üzere muayyen bir yerde toplandıklarını zikrediyor.

Sarraflar ayrıca darphane ile halk arasında mutavassıt rolünü oynadıkları için, mubayaa ettikleri külçeleri darphaneye götürüp darbederlerdi. Müellif bundan sonra kredi vasıtalarından, çek, obno ve poliçeden bahsetmektedir.

*
**

Müellif altıncı fasılda vergi sisteminden bahsetmekte ve ezcümle şunları söylemektedir :

Tahsil edilen vergiler, her zaman şeriatın kabul ettiği vergiler diğildi. Zira şeriatın kabul ettiği vergiler; zekât, ganaim, haraç eden bir devlet için kâfiydi. Hudutları genişliyen ve hizmetleri artan bir devlet için bunların kâfi gelmediği görüldükçe yenilerinin ihdasına gidilmekteydi. İşte, fıkıh kitaplarının, meşru' olmadıkları için meskût geçtiği bu muhdes vergilere *mükûs* deniyordu. Fıkıh kitaplarında bunlar hakkında bilgi edinmenin imkânsızlığı karşısında ve arşiv vesikalarının yokluğu dolayısıyla müracaat edilecek yegâne kaynak tarihî kayıtlar kalıyordu.

Müellif, şer'î vergiler hakkında bir fikir vermek üzere, saray mensubu bir fakih olan ve vergi memurlarının istifadesi için bu hususta bir kitap yazan as-Savlî'den hülâsa ettiği malûmatı verdikten sonra, mükûs'un çeşitlerini tâdat ediyor. Bu meyanda da Irak'ın devlet varidatı hakkında bir fikir vermiş olmak için (s. 193-195 te), vezir Ali b. İsa (h. 306) ve ibn-i Havkal'ın (h. 358) zaptettikleri bütçe rakamlarını nakletmektedir.

Müellif kitabının son faslında yaşama seviyesi hakkında bir fikir vermeğe çalışmaktadır.

Bu faslın başında sarayın ve zengin tüccarların israfları hakkında bol malûmata raslandığı halde asıl kalabalık kütleyi teşkil eden orta ve halk tabakaları hakkında gayet az bilgi bulunduğu tebarüz ettirilmektedir. Bundan sonra müellif kütleyi, zengin, orta ve fakir diye ayırırken bu sınıflar arasındaki hududun kesin olmadığına işaret ettiken sonra, soya ve an'aneye çok kıymet veren bir toplumun böyle bir ayırmaya fazla önem vermeyeceğini ilâve etmektedir.

Bundan sonra kaynaklardaki bilgilerin bir fiat indeksi tertibine kâfi gelemeyeceğini, fakat mütavazi de olsa yaşama seviyesi hakkında bir fikir verir diye bulduğu fiatların bir cetvelini yapmıştır (s. 240-7). Bu cetvele kadınlara verilen mehirleri dahil etmekle, bazı fertlerin ödeme kabiliyetleri ve dolayısıyla yaşama seviyeleri hakkında bir fikir vereceğini kabul etmiş bulunmaktadır.

Müellif, müteakip sahifelerde başta halife olmak üzere, gelirleri ve masrafları hakkında bilgi edinebildiği kimseler hakkında rakamlar vermektedir. Sonra bunların servetlerinde Büveyyhlerin tağallübundan sonra husule gelen farklara işaret etmektedir.

Halil Sahillioğlu

SALİH AHMED EL-ALİ : Hicrî I. nci yüzyılda Basra'da sosyal ve ekonomik düzen (Et-tanzimat el-içtimaiye vel-iktisadiye fil-Basra fil-karn el-evvel el-hicrî). Bağdat, Maarif Matbaası 1953, sf. 356 [1].

Eser, o devirde yeni kurulan belli başlı birkaç islâm şehrinde birinin, yâni Basra'nın, teşekkül ve inkişaf tarihini ve bu şehirdeki sosyal ve ekonomik düzeni izah etmesi bakımından dikkati çekmektedir.

Gerçekten, Basra kurulduğu zaman, o bölgede Sasanîlerle harb eden Arab kuvvetleri gayet azdı ve burada yerleşmeğe de niyetleri yoktu. Halbuki, dördüncü halife Ali zamanında, Basra'da *Atâ Divanı*'ndan maaş alan muhariplerin sayısı 60.000; Ziyad'ın valiliği (h. 45-53) sırasında bu mikdar 70.000 ve ailelerin efradı da 80.000 ve Ziyad'ın oğlu 'Ubeydullah'ın valiliği devrinde ise, 90.000 ve aileleri nefradı da 140.000 kişiyi bulmakta idi (sf. 31-33).

Görülüyor ki Arablar, 'ata almak ümidiyle Basra'ya âdeta akın etmişlerdir. Bu devirde ekserisi yeni kurulmuş olan ve «mısr» tâbir edilen islâm şehirlerinin başlıca karakteristik vasıfları, askerî birer karargâh şehri oluşlarındadır. Prensipten olarak, her «mısr», fethettiği bölgelerin haracını cem eder ve orada ikamet eden muhariplere 'atâ olarak tevzi ederdi.

Müellif, kitabın birinci kısmında, Basra şehrinin bu suretle kuruluşunu izah ettikten ve bir asırlık tarihini kısaca yazdıktan sonra, şehirdeki sosyal grupmanların organizasyon şekillerini ve hükümetin sosyal sahadaki bâzı icraatı ile şehrin idaresi hakkında bilgi vermektedir. Bu izahata göre, islâmlar tarafından yeni kurulmuş bir şehir olan Basra'da : a) Arab aşiretleri, b) Köleler ve c) E'âcim diye bahsedilen Arab olmıyan hür insanlar yaşamaktadır. Bunların arasında en kalabalık kütleyi, bittabi, Arab aşiretleri teşkil ediyordu.

[1] Bu kitap, Oxford'da : «Early history of Basrah; a study of the organisation of an İslamic Mısr» adı altında verilen doktora tezinin müellif tarafından neşredilen Arabçasıdır.

Kölelikten bahsederken, müellif, islâmiyetin köleliği bir kast olarak kabul etmediğini, bilâkis azadlık müessesesine fazla önem verip her vesile ile bu müesseseyi teşvik ettiğini zikr etmektedir. Filhakika köle azad edilince herhangi hür bir insandan farksız olurdu; lâkin buna rağmen sâbık efendisinin ve aşiretinin köle üzerindeki *velâyet* hakkı bâkî kalır ve köle bunların *mevlâ*'sı sayılırdı. Bu velâyet hakkı, köleye bir takım vecibeler yüklemekte idi. Mese-lâ *mevlâ*'sı bulunduğu aşiretin ödeyeceği *diyât*'e yardıma koşar ve efendisi veya kendisi vârisiz ölünce birbirlerini tevâris ederlerdi. Azadedilmiş kölenin sıkıntıya düşen sâbık efendisine yardım etmesi de bu vecibeler meyanında idi. Bu suretle tecellî eden bir velâyet hakkının faydaları aşikâr olduğu için, bu haktan fêragatı tazamun eden «İ'tak-üs-sâibe» hoş karşılanmıyordu.

Şehir halkının üçüncü zümresi, yani «e'âcim», şehirdeki ekonomik faaliyete katılmak üzere muhtelif yerlerden gelmiş olan sair etnik guruplara mensup insanların da, şehirde tutunabilmek için, ekseriya, herhangi bir Arab aşiretinin himayesine sığınmak zorunda kaldıkları vâkidi. Bu suretle, asıl *azadlı «mevâlî»* lerin yanında, bir de *kendi ihtiyarlarıyla bir aşiretin velâyetini kabul eden mevâlî* zuhur etmeğe başladı. Bunların diğerlerinden farkları, diledikleri takdirde aşiretin velâyetini red edebilmeleri idi.

Şehirde ekonomik hayat inkişaf ettikçe, şehre gelen e'âcim devlet hizmetlerine alınmağa ve bu sayede 'atâ'ya yakın — hatta bazı ahvalde ondan da yüksek — maaş almağa başladılar. Devletin himayesi de yavaş yavaş aşiretlerin himayesinden daha tesirli bir hal aldığından, gelenler, kendilerini aşiretlerin himayesine terk etmek zaruretini artık hissetmiyordu. Arablar ise, islâmiyetin müslümanlar arasında kardeşliği ve müsavâtı telkin etmesine rağmen, onlara hâlâ mağlub milletler gözü ile bakıyor ve hor görüyorlardı. Bu sebeple onların Arab kadınlarıyla evlenmeleri iyi karşılamıyor ve Arablara hükmedecek mevkilere getirilmelerine, kadı veya kumandan olmalarına tahammül edilmiyordu. Lâkin şehirde sayıları artan bu yabancılar, nüfuzları arttıkça, hükûmeti kendilerine bazı haklar tanımağa zorladı. Böylece bir kısmı orduya alındı ve kendilerine 'atâ verilmesi sağlandı ise de onlara verilen 'atâ miktarı Arabların aldıklarından daima daha azdı.

*
**

Müellif, kitabının ikinci kısmında şehrin mâlî organizasyonunu tetkik etmekte ve şehirde fiyatlar ve geçim seviyesi hakkında

malûmat vermektedir. Bu gibi şehirlerin vâridatının başlıca kaynağının, fethettikleri bölgelerin haracı olduğunu yukarıda söylemiş-tik. Bidayette cibayet edilen haracın muhariplerin 'atâ'sı verildikten sonra arta kalan kısım merkez beyt-ül-maline gönderilirdi. Sonraları durum değişti. Bilhassa yüksek memurların sui-istimalleri zuhur ettikçe ve Medine'nin bazı masrafları Irak'ın haracından karşılanmak istenince, merkez beyt-ül-malinin payı ayrılmaya başlandı.

Müellif burada Irak'ın umumî vergi hasılatı hakkında bâzı rakamlar zikr ediyorsa da (sf. 115-118). konusu dışında kabul ettiği için, erazi rejimi ve çiftçinin hukukî ve sosyal durumu hakkında bilgi vermemektedir. Müellif, bundan başka, *harac*'ın bidayette bir arazi vergisi olmadığını ileri sürmektedir. Ona göre, bidayette akınların hedefi ve fetihlerin gayesi şehirler idi. Bir kumandan bir şehir fethettiği zaman ise, o şehre, feth şartlarına ve kumandanın o zamanki psikolojisine göre muayyen bir *haraç* konuyordu. Bu haliyle haraç, bir arazi vergisinden ziyade bir harp tazminatına benzer. Şehrin ödeme kabiliyeti de nazar-ı itibara alınmıyordu, fakat bilahara yapılan ıslahatla haraç vergileri erazi esasına bağlandı ve eraziyi ölçmek için memurlar gönderildi.

Hükûmet «mısır»'da ikamet edenlere 'atâ'dan ma'ada aynen cibayet edilen haraçdan erzak ta verirdi. Haraç gelirinden, umumiyetle harp zamanlarında muhariplere silâh ve binek yardımı yapıldığı gibi, âmme hizmetine mahsus bâzı inşaat ta yapılır ve merkez beyt-ül-male hissesi gönderilirdi.

Müellifin Basra şehrinin vâridat ve masrafları hakkında Belâzürî'den naklettiği rakamları zikrederek, Basra'nın mâlî durumu hakkında bir fikir verelim : Ziyad'ın valiliğinde Basra'ya bağlı bölgelerden 60.000.000 dirhem cibayet edilirdi. Bunun 36 milyonu muhariplere, 16 milyonu *zürriyet*'lere 'atâ olarak tevzi edilir, 2 milyonu sultanın göstereceği yerlere sarf olunur ve 2 milyonu da beyt-ül-malde ihtiyat olarak tutulurdu. Mütebaki 4.000.000 dirhemnin 2/3 sinin Muaviye'ye gönderildiği tespit edilmiş ise de bundan arta kalan 1/3 ü hakkında malûmat verilmemektedir.

Müellif, fiyatlardan bahsederken, islâmiyette ticaretin serbestliği prensibi kabul edildiği cihetle, hükûmetin direkt olarak narh koymaya yanaşmadığını ve keza hiçbir metâ satışını inhisara tâbi tutmadığını da ileri sürmektedir. Bu sebeple gıda maddeleri üzerinde arasıra bazı ufak tefek ve münferit ihtikâr hadiseleri olmuşsa

da tesirleri pek büyük olmamış ve gıda maddeleri fiyatları Ömer b. Abdülaziz'in hilâfetine kadar müstakar bir seyir arz etmiştir.

Müellife göre bu nisbî fiyat istikrarının iki âmili vardı : 1) Toplanan vergi miktarının aşağı yukarı daima sabit kalmış bulunması [2], 2) Haracın bir kısmının aynen cibayeti. Bu suretle aynen cibayet edilen haraç «Dar-ür-rızk» a gelir ve oradan «Divan-ı 'atâ» da kayıtlı olanlara ayda (2 cerib buğday v.s. gibi) ihtiyaçları nisbetinde tevzi edilirdi. Bu suretle müstehliklerin mühim bir kısmı ihtiyaçları nisbetinde erzak alabildikleri için, piyasada aşırı bir taleb de vâki olmuyordu. Devlet, bu şekilde fiyatlara doğrudan doğruya müdahale etmeden vasıtalı bir şekilde fiyat istikrarını sağlamağa çalışıyordu.

*
**

Müellif, kitabının son kısmında, şehrin iktisadî düzenini mü-talâa etmekte ve bahse «İslâmiyetin sermaye ve sermayedarlığa karşı takındığı tavr» ı izah etmekte başlamaktadır. İslâmiyet, bilindiği üzere, Mekke gibi, devrin sayılı ticarî şehirlerinden birinde doğmuştu. Sonra gerek peygamber ve gerekse onu takib eden üç halife, tüccar oldukları gibi, islâm imparatorluğunun genişlemesiyle sahabelerin çoğunun da ticaret işlerine giriştikleri ve büyük kazanç fırsatları elde ettikleri muhakkaktır. İslâmiyete yeni yeni girenler de onları nümune ittihaz ettikleri için, ticaret ve kazanç, islâmî câmianın mümeyyiz vasıflarından biri olmuştu. Bu sayede ticaret ve kazanç yolları kimsenin tenkidini icab ettirmiyordu. Gene bu yüzdendir ki, ilk Basralı fakihler, fakirliği medh etmekten ziyade *takva*'yı (Allah'dan korkmayı) medh ediyorlardı. Dünya işlerini tamamıyla terk etmeden salâha ve zühde davet ediyorlardı, ki bunu da zenginlerden nefret ettiklerinden değil, Allah'dan korktuklarından yapıyorlardı.

İslâmiyetin ticarete koyduğu iki kayıt ise, *faiz*'in tahrimi ve *zekât*'tır. Zekât, islâmın beş şartından biridir. Zekâtın nispeti, sermayeyi boğacak yükseklikte değildi, üzerinden bir yıl geçen maldan % 2,5 nisbetinde tahsil ediliyordu, ki ödenmesi için halkın zorlandığına dair de kayıt yoktur. Faizin tahrimine gelince : Bunun, banka ve kredi faaliyetlerini kösteklemesi beklenirdi ve bir derece-

[2] Sf. 117-118 deki cetvelden bir iki asır müddet içinde bâzı mukata'aların haraçlarının büyük bir tahavvül göstermediği anlaşılıyor.

ye kadar kösteklediği de muhakkaktır. İslâm sermayedarları, bu yüzden çok defa, mallarını kârları mübah olan ticaret işlerine tahsis etmek yolunu tutmuşlardı. Fakat bu tahrime rağmen, bu devirde muazzam bir banka faaliyetine şahid olunmakta ve müellif dahi kitabında bu faaliyete ayrı bir bahis ayırarak 'Aşere-i Mübeşşere'-den olan Zübeyir ve Talha gibi mümtaz şahsiyetlerin birer banker olduklarını tespit etmiş bulunmaktadır.

Hükûmetle sermayedarlar arasında da bir antipati yoktu. Hükûmet, bazı âmme işlerini ekseriya sermayedarlara ihale etmiş ve hazinenin aczi sırasında da onlardan istikrazlar temin etmişti. Üçüncü halife Osman (h. 24-35, m. 644-656) zamanında sayıları hızla artarak devrin siyasetine tesir edebilen sermayedarlar çoğalmıştı. Fakat çokları gayr-i meşrû yollardan servet edinmeğe başlayınca, idarî bozukluklar da başlamış ve hükûmetin kendisi tenkide uğramıştı. Ancak, müellif, bu tenkitlerin servet edinmeğe değil de mâlî idarenin bozukluğuna atfının daha doğru olacağını ileri sürmektedir.

Müellif, isimlerini toplıyabildiği zenginlerin hemen hepsinin «yeni zenginler» den olduklarını, çoğunun servetlerinin ömürlerinin sahiplerinin kendi ömürlerinden de daha kısa olduğunu ileri sürmekte ve bunun sebebini, onların biraz romantik bir şekil ve mana kazanmış olan cömertlik huylarına ve kısmen de sür'atle değişen ekonomik ve sosyal şartlara intibak edememelerine artfetmektedir.

İslâm fuhatı neticesinde, servet sahibi olmak hususunda bi-dayette memuriyetin sağladığı imkânları bilâhare ticaret, bankacılık ve sanayi sağlamıştır. Müellif bunları bu sıra dahilinde ayrı ayrı incelemektedir, biz burada yalnız bankacılık üzerinde biraz duracağız.

Bilindiği üzere banka kelimesi kadar, banka müessesesi de yenedir. Hal böyle iken, faizin haram kabul edildiği bir muhitte islâmiyetin yeni yayıldığı ve dinî selâbetin kuvvetli olduğu sanıldığı bir sırada bankadan bahsetmek insana garip gelir. Ancak kelimenin o zaman kullanılmaması, delâlet ettiği müessesenin bir veya birkaç fonksiyonunun, bazı şahıslar veya müesseseler tarafından yapılmasına mani teşkil etmez. Müellif te bu gibi halleri taspit ettiği için, bu kelimeyi kullanmaktan çekinmemiştir. Kitapta üç banka tipi üzerinde durulmuştur :

I — *Merkez bankası* : Müellife göre, bunun fonksiyonu «Beyt-ül-mal» yani hazine ifa etmektedir. Fakat müellifin gösterdikleri

delillerin birçoğunun normal hazine muameleleri olduğu görülmektedir. Bu yüzden, beyt-ül-malin bir nevi merkez bankası olduğunu değil de, normal hazine muameleleri yanında merkez bankalarının gördüğü bazı hizmetleri de ifa ettiğın söylemek daha doğru olur kanaatindeyiz. Şimdi kısaca gözden geçirebiliriz :

I — Beyt-ül-malde icabında kullanılmak üzere, mikdarı sekiz ilâ on milyon dirhem arasında değişen bir fon ihtiyat olarak bulundurulurdu (s. 254-255). Müellif, bu ihtiyatları banka sermayesi gibi telâkki ederek şu delilleri serdetmektedir :

a) Basra valilerinden Abdullah b. 'Âmir (valiliği h. 25-36) ve Ziyad (valiliği h. 45-53) gibi emîrler, beyt-ül-malin mezkûr ihtiyatlarından şahsî masraflarında veya ticaretlerinde kullanmak üzere, ihtiyaç duydukları kadar istikraz ediyorlardı.

b) Emîrler halka bu meblâğlardan ikraz edilmesine müsaade ediyorlardı. Bilhassa elde etmek istedikleri şahsiyetlere böyle kolaylıklar gösteriliyordu.

c) Haccac, bu fonlardan çiftçilere iki milyon dirhem kadar ikraz etti. Yani beyt-ül-mal burada ziraat bankasının hizmetini görmüş oldu.

2 — Beyt-ül-mal, eytamın mallarını *istiğlal* ederdi. Harpler dolayısıyla ölenlerin sayıları çok olduğu için bu yüzden istiğlal edilen terekeleri de çok olmalıydı.

3 — Beyt-ül-mal bir nevi takas odası (Clearing house) hizmetini görürdü. Gerçekten bu hizmet bugün merkez bankaalarının ifa ettiği hizmetlerden biridir. Beyt-ül-mallar, üzerlerine yazılı senetleri biribiri namına öderlerdi. Bu şekilde bir medineli tüccar parasını Medine Beyt-ül-maline yatırıp Basra Beyt-ül-malinden tahsil edebilirdi.

4 — Para işlerini tanzim etmek : Bidayette beyt-ül-mal yalnız silik ve zü'yüf akçeleri satardı, Haccac zamanından itibaren ise, para darbı tamamiyle onun nezareti altında yapılmaya başlandı. Paraların ayarı ve dolayısıyla kıymetini muhafaza etmek onun vazifesi oldu, ki bu husus bugün dahi merkez bankalarının en mühim vazifelerinden biridir.

II — *Bölge Bankaları* : Bu isim altında müellif, aynı zamanda birer vergi mültezimi (mütekabbil el-daraib) olan dihkanların faaliyetlerini kast etmektedir.

1 — Basra ile sıkı ticarî münasebetlerde bulunan mukataalarda mültezimlerin beyt-ül-male göndermeleri icab eden taksitlere mahsuben, devlet, bazı kimselere ödemelerde bulunmalarını bu mültezimlerden istiyebilir. Buna göre, dihkanlar da bir nevi takas hizmetini ifa etmiş oluyorlardı, beyt-ül-male bu takdirde merkez bankası nazarıyla bakmak caiz olursa, bunlar onun muhabirleri veya ajanlar gibi telâkki edilebilirler.

2 — Dihkanlar, vergileri hem nakden hem de aynen cibayet ederlerdi. Vergileri nakden cibayet ederken, mültezimler ekseriya köylüler namına ödemelerde bulunmak suretiyle onlara kredi vermiş durumunda bulunuyorlardı. Bunu bir nevi ziraâ kredi olarak kabul edersek ziraat bankacılığı yaptıklarına hükmetmek icab eder. Bundan iyi kârlar temin ettikleri muhakkak olan bu hizmeti bilahare Hacca'nın icraatiyle bizzat beyt-ül-mal üzerine aldı.

3 — Taksitlerinin bir kısmını hazineye nakden ödemek zaruretinde oldukları için, mültezimlerin paranın kıymetini yakından takip etmeleri zarurîydi. Bu yüzden bazılarında para darbı vazifesi de yüklenmişti.

III — *Hususî bankalar* : Bunlar banka anlayışımıza en yakın tipleridir.

1 — İstikraz ettikleri paralar, bir vedia değildi; hakikî manasiyle bir banka mevduatıydı. Bunu İbn-i Sa'd'ın devrin sayılı zenginlerinden ve aşare-i mübeşşereden olan el-Zübeyr hakkındaki şu rivayetinden anlamak kabildir :

Zübeyr'e para tevdi, etmek üzere birisi geldiği zaman : «Hayır, derdi, emanet olarak kabul edemem, para kaybolabilir, onun için borç olsun!» diye cevap verirdi. Zübeyr'in bu kabilden borç olarak aldığı paraların yekûnu 2.100.000 dirhemi buluyordu [3].

2 — Bankaların ikrazatı meselesine gelince; faiz'in haram telâkkisi, açıktan açığa istenmesine mani' teşkil ettiğinden, şu iki

[3] İbn-i Sa'd : El-Tabakat C. 3, Kısım I. s. 76.

çareye baş vurulmak suretiyle bu memnuiyet hükümsüz bir hale kolaylıkla sokulabiliyordu :

a) «*Bey-ül'ayne*» denen hiyle-i şer'îye : Buna göre 100 dirhem istikraz etmek istiyen bir kimse, elinde bulunan herhangi bir şeyi peşin para ile 100 dirheme satardı, bu şekilde istediği miktar parayı elde etmiş olurdu. Bundan sonra, sattığı malı tekrar satın alardı. Fakat bu sefer geri alınan malın fiatı, borç ve faiz haddinin toplamına müsavî olurdu, meselâ faiz haddi 10 dirhem ise, malın fiatı 110, ve ödeme peşin değil, vadeli olurdu.

b) *Mudarebe* : bu bir nevi şirket aktidir. Ortaklardan biri sermaye tedarik eder, diğeri bu sermaye ile ticaret yapardı. İşin nev'i ve kârın bölüşme şartları mukaveleye bağlıydı.

İkraz, müstakrizin kredisi veya vereceği tazminata bağlıydı, icabında kefil de istenebilirdi. Fakat kaynaklarda faiz haddi hakkında bir malûmat bulunamamıştır.

Kronolojilerde, ancak büyük müessese ve şahsiyetler hakkında malûmat bulunduğu için, sair kredi işleriyle iştigal edenlerin servetleri ve işlerinin vus'ati hakkında malûmat bulmak zordur. Müellifin malûmat toplıyabildiği banka ve bankerler hakkında bilgiler şöyledir :

a) *Zübeyir* : 'Aşere-i mübeşşere'den birisidir. Borçları 2.100.000 dirhem idi (s. 260). Müessesenin merkezi Medine'de idi. İskenderiye, Kûfe ve Basra'da şubeleri vardı. Basra'nın limanı olan Kele'deki binasına Muaviye zamanında 100.000 dirhem kıymet biçilmişti (s. 265).

b) Talha : Aşare-i mübeşşere'den ve devrin sayılı zenginlerindedir. Serveti ve temin ettiği galle «kazanç» hakkında muhtelif rivayetler vardır. Bir rivayete göre, yalnız Iraktan günde 1.000 *vâfi* dirhem ve 2 *danık* galle hasıl ederdi. Karısından menkul bir diğeri rivayette de : Talha katledildiği zaman; haznedarının elinde 1.200.000 dirhemi vardı, mallarıyla akarlarının kıymeti de 30.000.000 dirhem kadar tahmin edilmişti.

c) Feyruz, b. El-Hasîn : Basra'da, ikrazat suretiyle 2 milyon dirhem işletiyordu.

3 — Polîçe (süftece), bono ve çek (sak) ve havale istimal ediyorlardı. Bu şekilde şehirler arasında para nakline tavassut etmekle

beyt-ül-malin hatırlı kimselere ifa ettiği bu hizmeti bu bankalar halka yapıyorlardı.

4 — Bu bankaların bir diğer hizmeti de halk ile darphane arasında mutavassıt durumunda bulunmalarındır. Halktan külçe tedarik edip darphanelere götürüp darp ettiriyorlardı.

*
**

Monografinin mevzuu yalnız bir şehre (Basra'ya) münhasır olmakla dar tutulmuş olduğu gibi, bu şehrin yalnız sosyal ve ekonomik düzeni, ve bu düzenin yalnız hicrî birinci asırdaki durumu tetkik edilmek istenmekle bir diğer bakımdan tahdid edilmiş oluyor. Diğer taraftan, bu asırdan kalma arşiv malzemesi mahiyetinde vesikalar bulunmadığı gibi, istifade ve müracaat edilecek kaynaklar (tarihler, fıkıh ve coğrafya kitapları...) ancak ikinci asrın başlarında tedvin edildikleri için muahhar kaynaklar sayılır. Bu yüzden bu muahhar kaynaklarda bir şehre, ve şehrin yalnız sosyal ve ekonomik düzenine ait olacak notlar muhakkak ki çok az olacaktır. Bu da, tetkikin ne kadar çetin, ve ne kadar büyük bir dikkat ve itina istediğini gösterir. Bir diğer zorluk ta, islam âleminde, bu asırda örflerde henüz bir istikrarın teessüs etmiş bulunmaması ve vergi tekniğine vesaireye ait bazı istilahların delâlet ettikleri manalarda bir fikir birliği olmamasıdır. Nitekim cizye kelimesi, bazan haracı bazan cizyeyi ifade ettiği vâkidir. Bu yüzden, eserde bazı mütebayin rivayetlerin nakledildiği müşahede edilmektedir; meselâ, kitabın 125 inci sahifesinde atlıların ganaimden payları, yayaların iki misli olarak tesbit edildiği halde 191 inci sahifede üç misli olarak tesbit edilmiştir. Buna rağmen eser, yeni kurulan islâm şehirlerinde nasıl bir sosyal ve ekonomik düzenin bulunduğuna ve göçebe arap aşiretlerinin şehirleşme hareketi neticesinde, bunların diğer ırk ve medeniyetlere mensup insanlarla temasları neticesinde ne gibi problemlerin ortaya çıktığına dair alâka verici kıymetli bilgileri ihtiva etmektedir.

Halil Sahillioğlu